

Németh György (1956) ókortörténész, epigráfus, az ELTE BTK Ókortörténeti Tanszékének tanszékvezető professzora. Fő kutatási területei a görög társadalomtörténet, a felíratlan, a papyrológia és az antik mágia.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:  
*Az álmhozó mák* (2018/4).

## Egy meghiúsult áldozat Theagenés és Charikleia feláldozásának terve Héliodórosnál

Németh György

Az antik irodalom talán leghosszabb emberáldozat-leírása (még hozzá meghiúsult emberáldozaté) Héliodóros *Aithiopika* (magyarul *Sorsüldözött szerelmek*) című regényének kilencedik és tizedik könyvében olvasható.<sup>1</sup> A két, egymástól elszakított szerelmes, Theagenés és Charikleia ugyan összetalálkozik Egyiptomban, de a perzsák ellen harcoló etiópok fogságába esik. A harcosok átadják őket a királynak, Hydaspésnak, aki a majdani győzelem során bemutatandó emberáldozat céljából tartatja fogva őket. Sorsuk megpecsétlődni látszik. A győzelmi áldozatot az etiópok ősi isteneik, Hélios, Seléné és Dionysos tiszteletére kívánják bemutatni. Persinna, a királyné marhákat, lovakat, juhokat, antilopokat és griffeket (!) tereltetett a síkságra, hogy mindegyik állatból hekatombát mutassanak be. Hydaspés nem mint király, hanem mint Hélios papja készült az áldozatra. Persinnának mint Seléné papnőjének szintén részt kellett vennie a szertartáson, amelyen, az áldozatokat leszámítva, más nők nem lehettek jelen. Az áldozat terén egy sátorban a három istenen kívül a királyi ház három ősenek, Memnónnak, Perseusnak és Andromedának a képmása volt felállítva. A szertartás három oltáron zajlott. Hélios és Seléné oltára egymás mellett állt, Dionysosé kicsit távolabb. Az isteneknek különféle állatokat áldoztak, Héliosnak négy hófehér lovat, Selénének pedig két bikát. Az áldozatul kijelölt tucatnyi fiatal közül azokat, akik nem állták ki a szüzesség próbáját, Dionysosnak és más isteneknek áldozták fel, az érintetlen lányokat azonban Selénének, a fiúkat pedig Héliosnak. Theagenés és Charikleia kiállta a próbát, testi szerelmében eddig egyiküknek sem volt része. Ezzel Hélios és Seléné áldozatául jelölték ki őket.



1. kép. Theagenés megzabolazza a bikát az etióp udvarban. Jan van der Straet (Stradanus) Firenzében készített két ceruzarajz-tanulmánya, 1596–1603 k. Cooper Hewitt Collection, Smithsonian Design Museum, New York

*Palaiphatos a thessaliali lovasokról*

A kentaurokat olyan vadállatokként írják le, amelyek a fejüket leszámítva úgy néznek ki, mint a lovak, de a fejük emberi. Ha valaki ilyen állat létében hisz, lehetetlenben hisz. A ló és az ember természete ugyanis összeegyeztethetetlen, még a táplálékuk sem hasonló, és emberi szájon és torkon keresztül nem lehet a ló táplálékát elfogyasztani. Ha pedig valaha is létezett volna ilyen lény, ma is létezne.

Íme, a valóság: amikor Ixión uralkodott Thessaliában, a Pélion hegyén élt egy vad bikacsorda, amely miatt meg sem lehetett közelíteni a hegység többi részét. A bikák ugyanis leszálltak a lakott területekre, elpusztították a fákat és a gyümölcsöket, de még az igásállatokat is. Ixión közhírré tette, hogy gazdaggá teszi azt, aki kiirtja a bikákat. Néhány, a Nephelének (Felhő) nevezett, a hegy lábánál fekvő faluban élő ifjú kigondolta, hogy a lovakat beidomítja – korábban ugyanis csak kocsiba fogták őket, mivel az emberek nem ismerték a lovaglás művészetét. Így aztán felpattantak hátsalvaikra, odaszáguldottak, ahol a bikák legelésztek, rárontottak a csordára és dárdát hajigáltak az állatokra. Ha a bikák rájuk támadtak, az ifjak elillantak előlük, mivel a lovak gyorsabban futnak. Ha viszont megálltak a bikák, azok visszafordulva dárdával hajigálták őket. Így pusztították el valamennyiüket. A kentaurok onnan kapták a nevüket, hogy a bikákat (tauros) leszúrták (kentein), vagyis nem a bikák alakja miatt, mivel a kentaurok semmiben sem hasonlítanak a bikákhoz, hanem a lovakhoz és az emberekhez. A tettük alapján nevezték hát el őket.

Miután a kentaurok megkapták Ixióntól a jutalmat, dőlyfössé tette őket győzelmük és vagyonuk. Erőszakossá váltak és számos gaztetet követtek el, még magával Ixiónnal szemben is. Ő a most Larissának nevezett városban élt, amelynek akkori lakóit lapitháknak hívták. Amikor meghívták a kentaurokat lakomára, lerészegedtek, és elrabolták azok asszonyait, lóra pattantak velük és hazavágtattak. Attól kezdve háborút viseltek a lapithák ellen. Éjjelente levonultak a síkságra, elrejtőztek, napkeltekor pedig rabolni és gyűjtogatni kezdtek, majd elszáguldottak a hegyekre. Akik távolodó alakjukat hátulról látták, csak a lovak testét figyelhették meg, fejüket nem, az embereknek pedig a felsőtestét, lábukat nem. A különös alakok láttán megjegyezték: „Lejöttek hozzánk a kentaurok Nepheléből (Felhőből)”. Ebből a látványból és szólásból formálták a mítoszt olyan hihetetlenül meséssé, hogy egy felhő a hegyekben löembert szült.

*Palaiphatos 1 (Németh György fordítása)*



2. kép. Theagenés átveszi győzelmi díját Charikleiaétól.  
Abraham Bloemaert festménye, 1626

A tervezett áldozat azonban ezen a ponton elakadt. Charikleia bizonyítékokkal támasztotta alá, hogy ő Hydaspés és Persinna rég elveszett lánya, akit a királyné azért tetetett ki születésekor, mert fehér volt a bőre. Persinna félt a király haragjától, és attól, hogy Hydaspés házasságtöréssel fogja vádolni azért, mert a gyermek nem fekete, mint az etiópok. Belehímezte egy kendőbe Charikleia származásának titkát, és az üzenetet a gyermekkel együtt egy bölcsre bízta. A bölcs később Egyiptomba vitte a feltűnően szép, fehér bőrű kislányt, és egy becsületes görögre bízta, hogy göröggént nevelje fel. Persinna azzal magyarázta a lány bőrének fehérségét, hogy amikor együtt hált Hydaspésszel, éppen a falon lévő Andromeda-képre tekintett, és a hönső külső tulajdonságai határozták meg a gyermek külsejét fogantatásakor.<sup>2</sup>

A király nagy nehezen elfogadta, hogy előkerült rég elveszett lánya, de a szertartást nem akarta félbeszakítani. Kihirdette, hogy ha a népnek az lesz kedvére, saját lányát is feláldozza. Ez ellen azonban az emberek zajongva tiltakoztak: Charikleia tehát megmenekült. Csakhogy Theagenést és társait a király változatlanul a lobogó áldozati máglyákhoz akarta küldeni, amelyek mellett a két bika és a négy ló várakozott. Az egyik bika azonban megzavarodott az ajándékba hozott zsiráf láttán, és vadul száguldozni kezdett. Theagenés felpattant az egyik lóra, utolérte a bikát, átlendült a hátára, végül pedig földre szorította az állatot, amelynek a homokba fűrődött a szarva, mozdulatlanságra kényszerítve a bikát. Amikor aztán kiderült, hogy a hős ifjú és Charikleia jegyesek, Hydaspés megkegyelmezett Theagenésnek, összehadta a fiatal párt, és átruházta saját és felesége papi tiszttségét a királylánynak és férjének. Az etióp bölcsök üdvözölték döntését, mivel ők mindig is az ember- és más véres áldozat ellen foglaltak állást. Az immár vértelen áldozatot végül Theagenés és Charikleia mutatta be, nem pedig a királyi pár.

A Héliodóros által etiópoknak nevezett nép valójában a napatai birodalom lakóit jelentette, hiszen az ő fővárosukban, Meroében játszódtott le az elmaradt emberáldozat. A meroéi civilizáció valóban ismerte a halotti állat- és emberáldozatot. A legelső ismert állatáldozattal ellátott sírokat a Kr. e. 2. századból ismerjük, a

legkorábbi emberáldozatokat (feltehetőleg szolgák maradványait) a Kr. u. 2. század első feléről.<sup>3</sup> Az ezt követő évszázadokban is szórványosnak tekinthetők az emberáldozatos sírok, és feltehetőleg a meroéi társadalomnak csak egy meghatározott túlvilághittel rendelkező kisebbségére voltak jellemzők.<sup>4</sup> Az olyan tömeges áldozatok, amelyeket istenek kultusza során, nem pedig temetésen mutattak be – mint amikről Héliodóros beszámol –, régészeti módszerekkel nem mutathatók ki Meroéból. Az író rendelkezhetett olyan információval, hogy a meroéi „etiópoknál” létezett emberáldozat, de annak valódi lefolyásáról bizonyára nem voltak hiteles forrásai. Ezért felvetődik a kérdés, hogy a héliodórosi leírásnak nem a meroéi valóságban, hanem valahol máshol kell keresni az eredetét.

Héliodóros rendkívül művelt szerző volt. Különösen Homérosztól idézett sokat, volt, hogy név szerint is: „Találón beszél Homéros az »átkozott has«-ról, mert mindenhez csak annak kielégítése után lehet hozzáfogni.”<sup>5</sup> Az idézett homérosi sorok így hangzanak:

*Sóvár gyomrunkat sose tudjuk rejtteni ügysem,  
azt a veszettet, mely sok bajba sodorja az embert.*<sup>6</sup>

A harmadik könyvben három Homéros-idézet is követi egymást, az egyik a félelmetesen ragyogó szemekről, a második és a harmadik az istenek jellegzetes járásáról.<sup>7</sup> De név nélküli utalásokat még gyakrabban találunk a regényben. Kalasiris például így jellemzi Nausiklést, görög házigazdájukat: „Kereskedés a kenyere, sok várost, sok nép szokásait és eszejárását volt alkalma megismerni.”<sup>8</sup> Kinek ne jutnának erről eszébe az *Odysseia* kezdő sorai: „sok nép városait s eszejárását kitanulta...”<sup>9</sup>

Homéros az aithiopsokról több helyen is megemlékezik:

*Ókeanos mellé, lakomára, az aithiopotokhoz  
ment Zeus még tegnap, s vele ment valamennyi nagy isten;  
ámde tizenkét nap múltán hazatér az oromra.*<sup>10</sup>

Igaz, ebből csak annyit tudunk meg, hogy az aithiopsok nagy becsben álltak az istenek előtt, és együtt is lakomáztak. A lakomát természetesen meg kellett előznie egy állatáldozat, amit az *Odysseia*-ból ismerhetünk meg Poseidón látogatását indokolva:

*Csak hogy az elment éppen a távoli aithiopotokhoz  
– kik két részre osztoltan a szélső népe a földnek  
s hulló napra tekint egy részük, más a kelőre –,  
hogy bárány- s bikaáldozatukból kapja a részét.  
Ott ült ő, lakomának örülve...*<sup>11</sup>

A homérosi leírásban azonban semmi sem utal az emberáldozatokra. Ekkor ez a motívum még bizonyára nem volt része az aithiopsokról alkotott képnek (és az első ma ismert meroéi emberáldozatig még majdnem ezer évnek kellett eltelni). A görög szerzők az emberáldozatot amúgy is hajlamosak voltak visszavetíteni a történelem előtti, mitológiai időkre, vagy barbár népek kizárólagos szokásának tekinteni.<sup>12</sup> Hérodotos a mítoszról ismert Phrixos leszármazottainak rituális legyilkolásáról emlékezik meg, ami akkor következik be, ha belépnek a tanácsba,<sup>13</sup> az athéniak Minós ostromakor Hyakinthos négy lányát áldozzák fel,<sup>14</sup> Pausanias pedig a Zeus Lykaiosnak bemutatott titkos áldozatoknál inkább csak sejteti, hogy embereket aján-

lottak fel.<sup>15</sup> Homéros szerint Achilleus Trójánál tizenkét trójai ifjút mészárol le Patroklos temetésén.<sup>16</sup> Mások a barbárok szokásaként festik le az emberáldozatot, Plutarchos például a gallokhoz, skythákhoz és karthágóiakhoz köti,<sup>17</sup> Diodóros a punokhoz, halikarnassosi Dionysios pedig a rómaiakhoz.<sup>18</sup> Ha olyan emberáldozatot keresünk, amelyet a görögök valóban végrehajtottak, akkor mindössze egyetlen példával kell beérnünk, igaz, egy különösen feszült történelmi pillanatban. A salamisi csata idején a görögök kezére került a perzsa király nővérének három fia, akiket egy jóslat értelmében feláldoztak. A jóslat pontos tartalmáról azonban Plutarchos nem számol be. Az *Aristeidés*-életrajzban egy rövidebb változatot olvashatunk.

*A görög hajóhad vezérei tehát ekképpen cselekedtek, Aristeidés pedig, amikor látta, hogy Salamis közelében a tengerszorosban fekvő kis Psyttaleia-szigetet megszállták az ellenséges csapatok, kisebb hajókra rakta a legképzettebb és legharcdeztettebb athéniakat, partra szállt a szigeten, és megtámadta a barbárokat. Legtöbbjüket megölte, csak néhány előkelő harcost ejtett foglyul. Közöttük volt a király nővérének, Sandakének három fia is, akiket azonnal elküldött Themistokléshez; ezeket állítólag egy jóslat értelmében, Euphrantidés jós kívánságára feláldozták Dionysos Ómestésnek.*<sup>19</sup>

A *Themistoklés*-életrajz részletesebben írja le ugyanezt az eseményt.

*Themistoklés éppen áldozatot mutatott be a vezérhajó oldalánál, amikor három szép arcú, pompás ruházatú és arany ékszerekkel ékes hadifoglyot vezettek eléje. Állítólag Sandakének, a király nővérének és Artayktosnak a fiai voltak. Abban a pillanatban, amikor Euphrantidés jós meglátta őket, fényes láng csapott ki az oltárra odakészített áldozati hússokból, és jobb kéz felől tüsszentés hallatszott. A jós ekkor kézen ragadta Themistoklést, és felszólította, hogy a három ifjút ajánlja fel áldozatul a nyershűsevő Dionysosnak, és imádkozzék hozzá, mert ez menekvést és győzelmet hoz a görögöknek. Themistoklést megrémítette a jós kegyetlen rendelkezése, de a nép, amint nagy veszedelmekben és súlyos helyzetekben történni szokott, inkább az észszerűtlen, mint az észszerű cselekedettől remélte a menekvést. Valamennyien az isten nevét kiáltották, majd az oltárhoz vonszolták a foglyokat és kierőszakolták, hogy a jós utasításához híven feláldozzák őket. Ezt a történetet egy Phantias nevű lesbosi bölcselő és történelemtudományban jártas férfiú beszéli el.*<sup>20</sup>

Az *Aristeidés*-életrajz csupán az ifjak foglyul ejtéséről, a jós kívánságáról és az áldozat tényéről számol be. A *Themistoklés*-életrajz azonban isteni előjeleket (fényes láng, tüsszentés) is említ, és azt, hogy az emberáldozatot Themistoklés ellenkezése ellenére a babonás nép kényszerítette ki. Azt mind a két részlet kiemeli, hogy az áldozat fogadója Dionysos Ómestés, vagyis a nyershűsevő Dionysos. Dionysosnak ezt az alakját Ómophagosnak és Keméliosnak is nevezik, de mindegyikük közös jellegzetessége a nyers hús fogyasztása.<sup>21</sup>

A regényben három istennek mutatnak be áldozatot, de közülük csak Dionysos kap tömeges emberáldozatot. Hélios és Seléné a regényben úgy válik kiemelt istenné, hogy az etióp



3. kép. Charikleia felfedi az etióp királyi pár előtt származásának titkát.  
Karel van Mander III festménye, 1640

király és felesége éppen az ő papjaik, míg Dionysos jelenlétét semmi más nem indokolja, mint maga az emberáldozat.<sup>22</sup>

A regény áldozatleírásának alapelemei tehát Dionysos Ómophagos, az emberáldozat, a bikák, a lovak és egy thessaliali ifjú, aki maga is potenciális áldozat. A thessalialiakat már Hérodotos is azonosítja a lótenyésztéssel, a lovas harcmóddal. A thessaliali lovasság segíti például Peisistratos harmadik hatalomátvételét és Hippias védekezését a spártaiak ellen.<sup>23</sup> Palaiphatos nála is továbbmegy, és egyenesen a thessalialiakhoz köti a lovaglás feltalálását és a bikák lovakról való üldözését (a szöveget lásd a margón). Héliodóros leírása azonban nagyon különleges. A thessaliali ifjú nem dárdával teríti le az állatot, mint Palaiphatos thessaliali legényei, hanem lóháton üldözi a bikát, utoléri, átugrik a hátára, majd pusztával kényszeríti. Ez a regényírói fantázia termékének tűnő leírás, úgy tűnik, valódi történelmi tapasztalatokon alapul. Plinius szerint ez a fajta küzdelem valóban a thessalialiak újítása:

*Thessalia népének a találmánya úgy megölni a bikát, hogy a lóról, amelyen mellette vágatnak, szarvánál fogva kitekerik a nyakát; ezt a látványosságot Rómában először a dictator Caesar mutatta be.*<sup>24</sup>

Suetonius Claudius-életrajzában nagyon pontos leírást találunk erről a szokásról. Claudius pedig Suetonius ugyanúgy caesarnek nevezi, mint magát Iulius Caesart:

*Ezenkívül thessaliali lovasokat is felléptetett, akik vad bikákat kergettek végig a cirkuszban, majd a kimerült állatok nyakába ugrottak, és szarvuknál fogva a földre kényszerítették őket.*<sup>25</sup>

Theagenés lóháton ül, amikor feltűnik a regény kezdetén, és éppen bikákat áldoz Delphoiban az ünnepeken. Itt találkozik először Charikleiaiával. A regény végén sem tesz mást, mint lóra pattan, és a thessalialiak szokása szerint pusztával leteríti egy bikát. Ezt a valósnak bizonyult motívumot Héliodóros olyan általa ismert forrásokból vehette át, amelyeket nem tu-

dunk azonosítani. A későbbiekben azonban nemcsak Charikleia és Theagenés menekül meg a feláldozástól, hanem valamennyi bika, ló és egyéb állat. Az etiópok ugyanis áttérnek a vértelen áldozatokra.

A Themistoklés-életrajz és a héliodórosi leírás közös pontjai: Dionysosnak áldoznak embereket, akik mind fiatalok, és a nép követeli ezt az áldozatot; igaz, a regényben végül éppen a nép mond le róla. A legfőbb eltérés az utóbbi esetben az áldozat elmaradása és a bikaüldözés motívumának beépítése más forrásból.

A bika kézzel való legyűrését olvasván minden magyar olvasóban felmerülhet egy emlék. Arany János *Toldijában* a főhős pusztával kényszeríti egy szőkevény bikát arra, hogy visszatérjen a mészárosokhoz. Lehet-e valamiféle kapcsolat Theagenés és Toldi hőstette között? Erre a kérdésre határozott választ ugyan nem adhatunk, de egy merész ötletet felvetünk. Az *Aithiopika* már 1592-ben megjelenik a magyar irodalomban Enyedi György latin fordításában, Czobor Mihály 1600 és 1604 között keletkezett magyar fordítása pedig széles körben ismert lehetett, hiszen még a költő Zrínyi Miklós könyvtárában is megvolt egy másolata.<sup>26</sup> Czobor talán az egész könyvet lefordította kissé dőcögős versben, de fordításának befejező része sajnos kevesek számára lehetett ismert, mert elkalldott, vagy talán sohasem készült el.<sup>27</sup> Ezzel magyarázható, hogy Gyöngyösi István 1700-ban befejezett verses fordításában Nausiklés házában (Gyöngyösinél Nansiklés) befejeződik a történet, és minden szerelmes boldogan visszatér Hellasba a párjával.<sup>28</sup> Vagyis a bikás kaland leírása Gyöngyösinél nem szerepel. 1798-ban jelenik meg Dugonics András *A szereznek* című prózai regénye, amely az egész *Aithiopikát* bemutatja magyarul. A bika – nála ökör – legyűrését így írja le:

*Meg-nehezített Testjének erőltetett sújával el-fárasztotta az ökröt, és, minek-utánna annak inait-is lankadozni látta; arra a hejre (sic!), holott Hidaspes ül vala, minden szerencsétlenség nélkül el-érvén; maga lábait az Ökörnek első lábaiba fonta, és lépését mindaddiglan gátolta, még hanyat-fordította, és szarvjait a földbe szögezte.*<sup>29</sup>

Zlinszki erről a könyvről pusztán ennyit jegyez meg: „Érdeme alig van több, mint hogy Heliodoros művének *tartalmát* magyar nyelven adta.”<sup>30</sup> Héliodóros eredeti könyvének egyetlen példánya maradt fenn, és azt is Budán, a Bibliotheca Corvianában őrizték. 1526 után ez a példány nyugatra került. Az eredeti görög szöveg kiadása már 1534-ben mindenki számára rendelkezésre állt.<sup>31</sup> 1551-ben Stanisław Warszewicki kiadta a könyv latin fordítását. Hieronymus Commelinus 1596-ban Heidelbergben a görög szöveget a latin fordítással együtt adta ki. Bármelyik magyar szerző ismerhette azonban (és Czobor

ismerte is) Johannes Zschorn *Aethiopicáját*, a könyv német fordítását, amely 1559-ben látott napvilágot.<sup>32</sup> Ilosvai Selymes Péter *Toldi* költeménye 1574-ben jelent meg Debrecenben. Ilosvai több munkáját latinból dolgozta át magyarra, de kortársaihoz hasonlóan bizonyára olvasott németül is.<sup>33</sup> Ezért feltételezhetjük, hogy a Héliodóros-könyv valamelyik fordítása a kezébe kerülhetett, így a bikát pusztá kézzel legyűrő hős alakjának végső forrása Theagenés lehetett, vagyis Toldi bikát legyűrő kézmozdulatában nagy valószínűséggel Theagenés hasonló mozdulata is ott munkált.

## Jegyzetek

Németh György ORCID azonosítója 0000000-0001-8708-8102.

- Az itt olvasható tartalmi ismertetés elsősorban a X. könyvön alapul.
- Hasonló elképzeléssel találkozunk a Bibliában is, vö. Ter 30,37-43.
- Török 1997, 445.
- Török 1997, 446.
- Héliodóros I 22 (Szepešy Tibor fordítása).
- Odyseia* XVII. 286–287 (Devecseri Gábor fordítása). Vö. Garson 1975, 137–140.
- Héliodóros III. 12–13; Homéros: *Ilias* XIII.; I. 199–200.
- Héliodóros II. 21.
- Odyseia* I. 3. A továbbiakban nem sorolom fel a többi egyenes vagy bújtatott idézetet. Az 1987-es Colonna-féle kiváló, bilingvis kiadásban Fiorenza Bevilacqua a jegyzetekben minden ilyen helyet pontosan megad. Teljes kommentár ugyanis a mai napig nem született a könyvhöz, csak két egyetemi szakdolgozat kommentálta a második, illetve a harmadik és negyedik könyvet.
- Ilias* I. 422–424.
- Ilias* I. 22–24.
- White 2001, 112 skk.
- Hérodotos VII. 197. Héliodóros Hérodotoszt is forgatta, a Nilus forrásáról szóló részben érződik a történetírő hatása. Vö. Hérodotos II. 28; Hérodotos II. 32–34.
- Apollo-dóros III. 15, 8.
- Pausanias VIII. 38, 7.
- Ilias* XXIII. 175.
- Plutarchos: *De superst.* 13.
- Diodorus Siculus XIII. 86; Dionysios Halikarnasseus I. 38.
- Plutarchos: *Párhuzamos életrajzok. Aristeidés* 9 (Máthé Elek fordítása). A *Pelopidas*-életrajz 21. caputjában Plutarchos újból megemlíti ezt az emberáldozatot. A leuktrai csata előtt Pelopidas álmot látott, amely azt tanácsolta neki, hogy a győzelem érdekében áldozzon fel egy szőke hajú szüzet. Pelopidas, noha társai engedelmessé akarták a jóslatnak, mereven elutasította az emberáldozatot, és egy lovat áldozott fel. A csatát így is megnyerte. Plutarchos a társak érvelését bemutatva sorolt fel több mitológiai és történelmi emberáldozatot, köztük Themistoklését is. A szerző emberáldozatnak tekinti Leónidas thermopylai halálát és Pherekýdés meggyilkolását is a spártaiak által.
- Plutarchos: *Párhuzamos életrajzok. Themistoklés* 13. Phaniászról keveset tudunk. Kr. e. 332-ben érkezett Athénba, és csatlakozott Theophrastos peripatetikus iskolájához.
- Tortorelli 2013, 146–147. Euripidés *Krétaiak* című darabjából származik az istentriász: Zeus Idaios, Métér Oreia, Zagreus, vagyis Dionysos Bakcheus *Ómophagos*. Alkaios (fr. 129 Voigt) őrizte meg azt az istentriászt, amelynek tagjai Héra, Zeus Antaios és Zonnyssos Kemélios, vagyis a nyershűsevő Dionysos. Tortorelli szerint valószínűleg Krétán alakult ki az istenség kultusza, akinek *ómophagiával* áldoztak. Tortorelli bizonyítékként a Pylos Tn 316 táblára is hivatkozik, amelynek istentriásza Zeus, Héra és Dri-mios, akit a szerző Dionysossal azonosít. Vö. Bacharova 2007, 179–188.
- A Nap papjának és a Hold papnőjének alakja egyértelműen hatást gyakorolt Mozart *Varázsfuvolájának* szöveggönyvére, vö. Macpherson 2006; Nettle 1957; Assmann 2012.
- Hérodotos V. 63.
- Plinius: *Naturalis historia* VIII. 182, LXX (Darab Ágnes fordítása). Valójában Claudius Caesar mutatott be ilyen látványosságot, nem az isteni Iulius.
- praeterea Thessalos equites, qui feros tauros per spatia circi agunt insiliuntque defessos et ad terram cornibus detrahunt*. Suetonius: *Claudius* 21 (Kis Ferencné és Kopeczky Rita fordítása).
- Rajka 1917, 24–25.
- Czobor fordításának első 242 versszaka, összesen 5300 és fél sora maradt fenn. Ez csak Charikleia Delphoiban kitört szerelmi betegségéig jut el, vö. Czobor 1996, 301. Gyöngyösi az V. könyv végéig használja Czobor fordítását. Czobor és Gyöngyösi fordításainak összehasonlítását megtaláljuk Jankovics József 2005-ös tanulmányában.
- Új életre hozott Chariclia, avagy a Chariclia ritka példájú, és olvasásra kedvet adó históriának némely régi versek rongyából, és azoknak sok fogyatkozásiból újabb, és jobb rendben vétele, a melyet a verseket örömeit olvasó némely jó Urai kívánságára, és kedvéért beteges állapotjában nem kis munkával vitt végben Gyöngyösi István.*
- Dugonics 1798, 410.
- Zlinszky 1887, 9.
- Obsopoeus, V. (kiad.). *Heliodori historiae Aethiopiae libri decem*. Basel, 1534.
- Zschorn 1559, 198–199. Zschorn a bikát (*tauros*) „ökor”-nek fordítja (*Ochss*), mint ahogy Dugonics is, vagyis nyilvánvalóan használta Zschorn fordítását.
- A *Historia Alexandri Magni* (1548) forrása Curtius Rufus volt.

## Bibliográfia

- Anderson, J. M. 1997. „The ΣΩΦΡΟΣΥΝΗ of Persinna and the Romantic Strategy of Heliodorus’ *Aethiopica*”: *Classical Philology* 92, 303–322.
- Assmann, J. 2012. *A varázsfuvola*. Ford. Tatár Sándor. Budapest.
- Bacharova, M. R. 2007. „Oath and Allusion in Alcaeus fr. 129”: *Sommerstein* 2007, 179–188.
- Bernabé, A. et al. (szerk.) 2013. *Redefining Dionysos*. Berlin–Boston.
- Colonna, A. (ed.) 1987. *Le etiopiche di Eliodoro*. Torino.
- Czobor M. 1996. *Theagenes és Chariclia*. Sajtó alá rendezte Kőszeghy Péter. Budapest.
- Dugonics A. 1798. *A’ szerecsenek: Újjabb életre hozta Dugonics András, 2. kötet. Áfrikai esetek*. Pozsony–Pest.
- Garson, R. W. 1975. „Notes on Some Homeric Echoes in Heliodorus’ *Aethiopica*”: *Acta Classica* 18, 137–140.
- Gyöngyösi I. 1763. *Új életre hozott Chariklia, avagy a Chariklia ritka példájú, és olvasásra kedvet adó historiának némely régi versek rongyából, és azoknak sok fogyatkozásiból újabb, és jobb rendben vétele*. Buda.
- Jankovics J. 2005. „Czobor Mihály és Gyöngyösi István Charicliája”: *Kalligram* 14, 93–114.
- Macpherson, J. 2006. „The Figure of Sarastro. Some Considerations”: *Lumen* 25, 83–101.
- Nettle, P. 1957. *Mozart and Masonry*. New York.
- Rajka L. 1917. *Heliodoros Aithiopikájának feldolgozásai a magyar irodalomban*. Kolozsvár.
- Sommerstein, A. H. – Fletcher, J. (szerk.) 2007. *Horkos. The Oath in Greek Society*. Bristol.
- Török L. 1997. *The Kingdom of Kush. Handbook of the Napatan-Meroitic Civilization*. Leiden.
- Tortorelli Ghidini, M. 2013. „Dionysos versus Orpheus”: Bernabé et al. 2013, 144–158.
- White, S. 2001. „Io’s World. Intimations of Theodicy in Prometheus bound”: *Journal of Hellenic Studies* 121, 107–140.
- Zlinszky A. 1887. *Heliodoros a magyar irodalomban*. Budapest.
- Zschorn, J. 1984. *Aethiopica Historia. Faximiledruck der Ausgabe von 1559*. Bern–Frankfurt.